

ОЩЕ ЗА ПАЛАТАЛНОСТТА НА КОНСОНАНТНАТА СИСТЕМА НА ГОВОРА НА С. РЕЧАНЕ, ПРИЗРЕНСКО – НОВИ ДАННИ¹

Илияна Гаравалова

Институт за български език – Българска академия на науките (България)

MORE ON THE PALATALITY OF THE CONSONANT SYSTEM OF THE SPEECH
OF THE VILLAGE OF RECHANE IN PRIZREN LOCALITY: NEW DATA

Iliyana Garavalova

Institute for Bulgarian Language – Bulgarian Academy of Sciences (Bulgaria)

i.garavalova@ibl.bas.bg

Abstract: This article is closely related to the topic Palatalization Changes Reflecting *щ, жд // дж, ч, ж* in the Phonetic System of the Speech of of the Village of Rechane, Prizren Locality: New Data, through which arguments in favor of the thesis propounding the Bulgarian origin of said local variety were adduced. This research continues the analysis of the soft consonants characteristic of the speech of the village of Rechane, Prizren locality based upon material which was personally collected by the author in the course of conducting admission exam preparation courses in Bulgarian language, Literature, History and Culture for the Bulgarian minority there during the period of 2015 to 2019. The text highlights the presence of certain specific diagnostic marks of the Bulgarian language that are fully functional in the inspected local speech. This once more confirms its ethnic origin and its location in the westernmost part of the Bulgarian linguistic territory, which turns it to important proof of the continuity of the Bulgarian linguistic continuum and the location of its western border.

Keywords: dialectology, palatality, consonant system, Bulgarian national identity, Bulgarian language territory.

Резюме: Статията е свързана с темата „Палатализационни промени със застъпници *щ, жд // дж, ч, ж* във фонетичната система говора на с. Речане, Призренско – нови данни“, чрез която бяха добавени

---

¹ Статията е написана по проект „Изследване на българските диалекти на различни езикови равнища“, подтема 2: „Българските говори в областта Жупа, Р Косово“ на Секцията за българска диалектология и лингвистична география към ИБЕ „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН.

аргументи в подкрепа на тезата за българския произход на представяния местен говор. Това проучване продължава анализа на меките съгласни, характерни за говора на с. Речане, Призренско, въз основа на материал, лично събран от автора по време на провеждането на кандидатстудентски курсове по български език, литература, история и култура за българското малцинство там в периода 2015–2019 г. Акцентира се върху наличието на много по-богата от традиционната за западните български диалекти палатална фонетична система, напълно функционална в разглеждания местен говор, която представлява важно доказателство, предвид разположението на речанския говор във възможно най-западната част на българското езиково землище, за непрекъснатостта на българския езиков континуум и местоположението на неговата западна граница.

Ключови думи: диалектология, палаталност, консонантна система, българска национална идентичност, българска езикова територия.

Въпросът за етническата принадлежност на жителите от областта Средска Жупа в Република Косово отдавна е пренесен от социално-историческо и политическо на лингвистично равнище (Antonova-Vasileva 2013: 274-282, 2021; Belich 1905; Garavalova 2015: 53-64; Kocheva-Lefedzhieva 2003: 133-141; Kanchov 1900; Pavlovich 1939: 143-150; Selishchev 1929; Toncheva 2012), като свързаните с него проучвания в балкански контекст много често са политически пристрастни, с превес на едни или други етнически, национални или религиозни тежнения, а езиковедските доводи неоснователно се пренебрегват в полза на определена политическа конюнктура (Mladenovich 2005: 145-177; Belich 1905; Pavlovich 1939; Antonova-Vasileva 2018b: 93-102; Garavalova 2020a: 374-392). Този проблем отново излиза на дневен ред в последните години, като се правят опити езикът на славянската общност в разглеждания регион да се определи като „македонски“ или „бошняшки“ език в резултат от толерирането на „самоопределянето“ на появилите се след разпадането на Република Югославия нови самостоятелни държави и на изследването на техните „микроезици“ (Antonova-Vasileva 2013: 274-282).

Дефинирането на диалекта на Средска Жупа като „смесен“ както от езиковеди, застъпници на противоположните гледни точки в споменатия по-горе спор (Pavlovich 1939: 235–242; Selishchev 1929: 411–416; Antonova-Vasileva 2018b: 99), така и от самото местно население (Garavalova 2020a: 374-392), от съвременна гледна точка напълно отговаря на истината, тъй като са факт както задължителното изучаване на сръбски (в миналото) и босненски (сега), така и засилващото се влияние на албанския език заради множеството албанци, заселващи се в държавата Косово и в областта. Това обаче не променя факта, че в топонимията, фамилните имена, в начина на самоопределяне на местните хора и най-вече в особеностите на диалекта на всички лингвистични равнища

ОЩЕ ЗА ПАЛАТАЛНОСТТА...

се откриват категорични доказателства за българската етническа и езикова принадлежност на населението от региона. Много от тях се регистрират на равнище фонетика и в парадигмата на меките съгласни. Проявата на такива специфично български черти в палаталната система на даден териториален говор доказва по категоричен начин неговата принадлежност към българското езиково землище. Най-ярката от тях несъмнено е появата на застъпници *шт*, *жд* или двуфонемни съчетания *шч*, *жч* на мястото на праславянските съчетания **tj*, **dj*, **kt* – типологичен диференциатор, отличаващ българския от останалите славянски езици, и, в частност, от сръбския, където се наблюдава рефлекс *ћ*, *ђ* в анализирания случай (Tsonev 1981: 281; Mirchev 1978: 155; Pavlovich 1939: 27–29). Анализът на новия езиков материал, събран на терен в с. Речане, Призренско, недвусмислено показва, че и днес, повече от 100 години след проучванията на Селищев и Кънчов, появата на типично българските застъпници на праславянските съчетания **tj*, **dj*, **kt* са живи и функционални в говора на местното население, срещат се включително и при най-младите негови представители и са категорично свидетелство за българския произход и етническа принадлежност на жупците (Garavalova 2020b: 26-38; Antonova-Vasileva 2018b: 93-102).

Този въпрос, както и палатализационните промени, настъпващи със задноезичните съгласни *к'* и *г'*, няма да бъдат интерпретирани отново тук, тъй като бяха подробно разгледани в предшестваща публикация (Garavalova 2020b: 26-38). В изложението ще се акцентира върху един аспект на „смесеността“ на диалекта на с. Речане, Призренско, съвсем различен от горепосочения. Макар да се класифицира като западнобългарски по своите основни характеристики и местоположението си, разглежданият говор притежава и някои типични източнобългарски черти в палаталната си консонантна система. Именно техният анализ изцяло въз основа на нов диалектен материал, лично събран на терен през периода 2015–2019 г. по време на кандидатстудентски курс по български език, литература, история и култура, провеждан там, е целта на тази статия.

Палаталните съгласни са характерна особеност на българската фонетична система, по отношение на която в диалектологията се акцентира върху наличието на съществени различия между говорите, принадлежащи към източното и западното българско наречие (Stoykov 2002: 213; Kochev 2010: 30-31, 137). В западните по тип диалекти се срещат само четири палатала (*к'*, *г'*, *л'*, *н'*) с много силно изразена мекост (Stoykov 2002: 213), а „отсъствието на мекостна корелация е еманципирало консонантизма, правейки го максимално независим от вокализма“ (Kochev 2010: 30-31).

В консонантната система на източните по тип говори обаче възниква мекостна корелация, в резултат от което броят на меките съгласни става много по-голям, но те са „меки фонологизирани съгласни, които съдържат в себе си *и*-образен (или *й*-образен елемент)“ (Koshev 2010: 30-31). Като се има предвид принадлежността на речанския диалект към крайните северозападни говори, би следвало да се очаква той да се характеризира със западна по тип консонантна ситема. Събраният на терен през последните години лингвистичен материал обаче показва точно обратното – в диалекта с. Речане, Призренско, се регистрира източнобългарски тип консонантизъм с наличие на мекостна корелация.

Подобно на източнобългарските говори и българския книжовен език, и в речанския диалект в опозиция по мекост-твърдост се включват всички сонорни съгласни, като най-последователно се среща *л'*. Тъй като регистрираните примери са буквално стотици, тук ще бъдат показани само малка част от тях, които обаче са показателни за разнородните типове лексика и многообразието от фонетични позиции – пред задни гласни, в краесловие и в някои наставки, в които се среща разглежданото явление (напр.: *Шò тий, Въл'а? Лил'а* и *Йусен биле муш и жєна. Пєсто куче* (петстотин къщи) *са у Л'убине. Шєта по Л'убински п'ут. А з'ашто у недєл'а не с'и дошл'а? Ќвай понедєл'ник? А м'ие кат смо струпали др'єва у понедєл'ак, йє. Л'удите не п'ийет. В'ише п'асул' в'олим нєга к'омпир. Й'а сум б'ила й'сто уд с'ърце у б'дл'ницта. К'дл'ко г'одине како сте д'вде? // А й'ма ж'єне отв'орени, с'б'ор'ат к'длку. Й'є, к'дл'ике н'арод. М'ора да у'чиш й'єзик, ал'бански. К'им че се д'лади и ст'аи м'ало б'д'а на л'утика. От л'уте н'априке й'є л'утеница. Ќна м'ож да е н'єкек л'ута. М'ного ми се св'иджа т'аа куш'ул'а. Н'єка й'ма д'на д'ткл'учи, з'акл'учи – св'дй кл'уч. А муш м'ой ми й'мал й'нсул'т и л'єкари т'аке. Й'дат н'аши р'єчанци, с'єл'ани. И п'осле че му ст'аиш в'єгет'а, с'дл'. Й'ма м'лого, д'но ми й'є г'дл'амо. Ђве л'ул'ашки (люлки). Й'ок б'є, к'ако н'є, как ми пом'огнеш з'єми т'а л'уб'єница. З'ависи м'але и до уч'ител'а й'є – н'єкой в'оли, а н'єкой н'є воли. П'рий'ател'а да н'апраши.*

Диалектните форми на думата *земя* и производните *й*, регистрирани в говора на с. Речане, Призренско, се характеризират с наличието на епентетично *л* (напр.: *Ђ че га пр'єбацим* (пресадя) и *нєга у з'ємл'а. Ќстане з'ємл'а с'амо и на пр'олет че п'д-н'дво ни п'укне. Т'амо м'лого й'ма земл'отрес.*). Варианти с отсъствие на вмъкнатата съгласна се срещат много рядко (срв.: *Цв'єче, д'но у с'аксий'а б'ила и й'а сум й'а пр'єб'ац'ила у з'єм'а.*). Тези форми не са регистрирани от Л. Антонова, която обаче отбелязва при анализираната лексема в Призренско факултативното развитие на съгласково съчетание *мн*: *Се е з'ємна н'адоле. З'ємна е д'ва.* (Antonova-Vasileva 2018a: 59). Наличието на епентетично *л* е типично за

сръбския език, но не бива да се забравя, че е напълно обичайно и за северозападните български говори (вж. напр. Видинско; Кулско; Ломско; Белоградчишко и др. (BDA 2001: 172), а подобни примери са отбелязани и в устната реч на българи от Ботевградско (Antonova-Vasileva 2018a: 59). Може би именно под влиянието на сръбския език обаче разглежданото явление разширява обхвата си в разглеждания диалект (напр.: *Мл̀да, м̀ужовл'а м̀айка она п̀о-в̀ише живела. С̀амо зд̀равл'е, а й̀а шт̀а очеш. Па т̀о, две йе д̀йвл'а к̀о̀за, ѐво йа д̀йвл'а к̀о̀за. Пр̀еко Ск̀опл'а й̀деш. Ѐли да н̀оси д̀иректор й̀ма он апот̀ека код д̀иректора да д̀оставл'а. М̀и са й̀авл'амо й̀ди. И д̀ве у с̀ир се ст̀авл'а и д̀во м̀ирй̀ше.*). Като вариант съгласна л се появява на мястото на н в консонантните групи *вн, мн* (напр.: *Пл̀евн'а й̀мамо д̀обро, пл̀оча т̀урено, нап̀райено. // А̀, у пл̀евл'а* (плевня). *М̀но̀го се р̀ат п̀райло. // От̀вори м̀ало в̀рата у д̀в̀ор, м̀ло̀го в̀ручо.*).

Напълно редовна е употребата в говора на с. Речане, Призренско и на сонорния палатал *н'*, както пред задна гласна (напр.: *ц̀решн'а* /череша/; *в̀йшн'а*; *бур̀ан'а* (бамя); *годишн'а* д̀оба (сезон). *Н'̀ако̀йе* м̀оже да й̀ди й̀ма, *н'̀ако̀е* завр̀йшиле, *н'̀ако̀й* шт̀о знаш от д̀ек *н'̀акуа* че й̀зладже. *А̀ли л̀епо, не м̀ой н'̀ака̀ко! А се ч̀уеш от̀д̀ире ф̀о̀но со н'̀а̀у* (нея)? *У Б̀осн'у* п̀о-в̀ише к̀р̀иза йе. *С̀амо н̀евеста на к̀он'а, она б̀ила на к̀он'а. Т̀ри д̀ен'а б̀ила уз шк̀о̀ла. К̀ухин'а – к̀уйн'а а йе й̀сто* (еднакво). и др.), така и пред предна гласна в случаи като: *М̀игар он'е* й̀езди к̀он'е, *шт̀о т̀ам? За й̀еден'е, за п̀ийен'е. Ако й̀маш у р̀есторан и с̀оба за сп̀аван'е оно йе од̀мак* (веднага) *ч̀етиристо ѐура йе оп̀ус* (наем). Тази мека съгласна се появява на етимологично място, например пред наследниците на стб. *г* и *к* или в краесловие при съществителни от типа *кон, ден*, като в този случай се запазва дори пред окончания, съдържащи преден вокал. Тя е характерна и за някои наставки, като най-широко разпространена е в суфикс *-не* при отглаголните съществителни.

За палаталната консонантна система на говора на с. Речане, Призренско, е характерно наличието и на мека съгласна *р* (напр.: *М̀ие п̀осле петн̀айсти а̀вгус изг̀ор'а* (нагоре) *сез̀она ни й̀е за р̀аботу у р̀есторан. Й̀ма што се п̀уштат от д̀ва с̀ело отозг̀ор'а. У д̀в̀ор кад йе л̀епо в̀р'еме. Аа, с̀ер'а* (вода с попарена в нея непрана вълна) *й̀е. С̀еди т̀и, м̀айка, й̀а че сп̀ремим* (сготвя) *в̀ечер'а. Г̀ор'е* й̀една ж̀ена, *ру̀ка т̀рийе, ка смо от̀ишле. Кантар'он* да н̀е? *Ама н̀ема н̀ечу, с̀е н̀е може да се з̀асти, гр'̀а̀ута. А̀, и м̀алий, й̀а, ѐте г̀а, ѐте г̀а, ца̀р'.*). Меката съгласна *р'* има свой твърд корелат – *р* (срв.: *У д̀евера* *й̀ма м̀алине в̀ише п̀ут и п̀од п̀ут. М̀ахир кат че те д̀стаи на б̀итпаз̀ар, у т̀и ул̀изаш у т̀акса.* и др.), извод, потвърден и от проучванията на Л. Антонова за Призренско (Antonova-Vasileva 2018a: 59).

В речанския говор е регистрирано и наличието на палатален сонор *м*, най-вече при съществителни от стара *п*-основа (напр.: *Врѐм'а како ѝе т'амо? Т'ак и нѐшто ѝма за ѝм'а. Цвѐче, оно у с'аксийа б'ила и ѝа сум ѝа преб'адила у зѐм'а.*), както и на мека съгласна *в*, която в миналото също е била сонор (напр.: *М'ало да пѐчеш и к'им м'ало са зап'ърмени, м'ало доб'ийе б'оѝа и в'ѝк са олади м'ало. Тѝй се р'ади, ст'аим кѐса, ст'аим да сѐди в'ѝчи. Ъсто ѝма дв'а крѐв'ета, свѐ. Е с'утра кат ше д'оѝеш, здр'ав'а, т'уй че б'инемо м'оѝе, ѝзлет че б'ине у шк'ола. Ъ, д'в'а двѐ, т'аа што ѝе у б'ело и о'ва што ѝѐ. Ъа, код Цв'ѝко лек'ара да ѝдеш.*). Трябва да се отбележи, че съчетанията от съгласна и *ѝ* се пазят в речанския говор (напр.: *што м'оѝе, м'оѝе, што нѐ може...здр'ав'ѝе и че б'ине.*), но се среща и затвърдяване. (напр.: *Ѐйде наздр'аве. Ѐй здр'аве, нѐк се тр'оши.*). До същия извод достига и Л. Антонова, проучвайки диалекта на намиращото се в близко съседство с. Горно Любине, Призренско (Antonova-Vasileva 2018a: 59).

За речанския говор опозиция по признака твърдост / мекост се регистрира и при останалите до момента некомментираните две двойки звучна / беззвучна съскави и устнени палатални съгласни *с*, *з*, *п*, *б* (напр.: *Ѐва, с'ѝ че ти д'адем да пр'обаиш. Ѐко не ѝас с'ѝй че да ги ст'аимо? До с'ѝг сѐ, до с'ѝг че ѝе у шк'ола б'ила? А че с'ѝг че започет св'адбе т'уно. Они у гар'ажа т'амо с'ѝл муш ... Ъма д'олу кр'аве идѐт да п'ас'ет, ч'обани ѝма, свѐ ѝма. Одз'ѝд, што ѝе р'адна де р'адиш, е, о'на пр'ѝйла о'ве. Нѐка з'ѝй (викам), м'ори, нѐка з'ѝй, чѐ пр'ододже т'уй ѝѐ. Гимн'азийа дир'ектор ѐ т'уй о'н, п'ѝсник (поет), ѝли алб'анец ѝѐ. А зн'аши што с'амо зн'ам, на комп'ѝтер м'оре сѐстра ми к'азала. Окол дѐсет с'ат сѐстра ме чѐка на комп'ѝтер. Ъма п'остоле (букв. 'пиедестал' от ср., тук по-скоро 'инсталация') д'олу и к'аб'ал и у стр'уйа (електричество) и за м'инута о'дма пр'окува (сварява) в'ода. Ъди и о'н куд тѐб'а.*).

При анализа на палаталната консонантна система на говора на с. Речане, Призренско, специално внимание трябва да се отдели и на някои важни фонеморфологични позиции на меките съгласни. Първата от тях е краесловието на имената, имащо отношение към членуването (Stoykov 1993: 231–232; Pashov 1994: 15). Позицията в края на думата е слаба за палаталните съгласни, поради което в много от българските говори се наблюдава тяхното затвърдяване. В разглеждания диалект краесловната мекост се пази както при десетте съществителни, които в старобългарски език завършват на мека съгласна, така и при имената от двата продуктивни словообразователни типа с наставки *-тел*, *-ар*, а също на етимологично място, поради принадлежността на лексемата към определени старобългарски склонитбени типове и др. (напр.: *крал'*; *Моя сестра, она се ѝдала и нейн муж ми е сада (сега) зѐт'.* // *Зѐт ми*

йè.; *Йма п̀ут'*, *йма п̀ут'* *т̀ам напра̀в'ан.* *И шт̀ала смо напра̀иле и йма и п̀ут'* *и д̀чеш п̀о р̀еке да й̀деш // У п̀ут ако н̀ема г̀ужва (навалица), бр̀го се ст̀ига.; И р̀анее б̀ило на к̀он' ... // Че й̀йне на к̀она, уз к̀он, на н̀ег че й̀йне и че й̀д по ж̀ито. И й̀ен д̀ан' с̀амо й̀ели р̀анее, й̀ели к̀аснее. С̀ваки д̀ен' са. // Н̀е, с̀ваки д̀ен й̀ма. Мн̀ого л̀епо ми ц̀вета, а кат д̀гин' й̀е, д̀гин' й̀е. Д̀гин' й̀е, кат д̀ддеш, же й̀ма. // О̀но й̀е й̀ди б̀оле за д̀ген.; р̀ачун' (сметка); А̀, и м̀алий, й̀а, ѐте г̀а, ѐте г̀а, ц̀ар'. С̀амо бр̀ашно и в̀ода, и с̀ол' че ст̀аши. Кат че д̀ддеш пр̀олет' че с̀амо изн̀икне. С̀'аг кат д̀ддеш к̀учи, к̀oliko п̀сол' (бъркотия) те ч̀ека. А д̀вой за л̀ек' й̀е д̀обро. Ааа, р̀ибала (тупала) т̀епик' (килим). Т̀ай м̀ож да й̀е п̀скок' й̀е (усойница). К̀уде н̀ашу што й̀е Ал̀ину, Н̀ермин' й̀е, из Р̀ечане. Й̀а сум б̀ила л̀убител' (любителка) ц̀вече (цвете). Ч̀ернич' й̀е ч̀ернич' – од к̀ал. За к̀ашел' (кашлица) т̀уй й̀е н̀ай-добр̀а, н̀ай-добр̀и л̀ек. О̀н б̀ив уч̀ител' с̀амо р̀уски пр̀едал. З̀ет ми й̀е, от с̀естру м̀уж, у п̀ензий̀а, и д̀на с̀екул' (току-що, всеки момент) й̀два у п̀ензий̀а. П̀а б̀иле смо ц̀ел' д̀ан п̀а и ц̀ел̀а н̀оч сум с̀едела г̀оре. Й̀ма одредж̀ине к̀ао ч̀овек'. Г̀и в̀ол'ат м̀лдо п̀асул' (фасул) д̀еца.).*

Както ясно личи от приведените примери, поради слабата позиция на меките съгласни в краесловие, и в реченския говор те затвърдяват, в резултат от което се появяват варианти на думата с твърда и мека съгласна в края. Горепосочените данни напълно съответстват на информацията от лингвистичните карти за думите *кон* (карта № Ф98), *огън* (карта № Ф 99), лексеми с краесловна мека съгласна *н* (карта № Ф 100) и имена с наставка *-ар* (карта № Ф 101), публикувани в „Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I–III.“, според които северозападните говори, към които принадлежи и речанският, се характеризират с наличие на краесловна палаталност в първите три случая и отсъствието ѝ в последния (BDA 2001: 156–159). Разминаване се получава по отношение на съществителните *зет* (карта № Ф 102) и *път* (карта № Ф 103), при които според обнародваните в атласа данни краесловна мекост няма във всички диалекти, принадлежащи към северозападната част на българското езиково землище (BDA 2001: 160–161), но наличието ѝ в говора на с. Речане, Призренско, макар и във вариант с отсъствие на разглежданото явление, е регистрирано в приведените по-горе примери. Трябва също да се акцентира върху факта, че в разглеждания териториален диалект се среща както стара, унаследена мекост в лексеми от типа *път*, *сол* и *огън* и др., така и нова, неетимологична в *рачун'*, *кашел'* и пр.

Освен по-големият брой палатални съгласни от този, типичен за принадлежащите към западното българско езиково землище диалекти, в говора на с. Речане, Призренско, се регистрира още една фонетична особеност, характерна за източнобългарските говори.

Както би следвало да се очаква за говор, разположен на западната граница на ареала на българския език, тук рефлексът на старобългарската ятова гласна в преобладаващия брой случаи е *e* (срв.: *Ако мѡже нѣкой да глѣда да дѡди да зѣради код мѣне. Цѣл дѡн ни хлѣб, ни вода, ни ништа.*), но далеч не е рядко явление и широк рефлекс на разглеждания вокал, предхождан от мека съгласна (напр.: *Да кѹпе йѣдна дрѹги като т'ѡх. Сум ѡмала ѡа йѣно т'ѡвно* (тяхно), *али врѹто* (горещо) *ми йѣ. Н'ѡкой нѹт кат не сум тѹка ѡа, ѡн че дѡйде. Че ѹземе на мѡрницата и че дѡдем н'ѡкому кой нѣма и пѡре. Н'ѡкойе* мѡже да *йѡши ѡма, н'ѡкое заврѣшиле, н'ѡкой штѡ знаш от дѣк н'ѡкуа* че *ѹзладже. Али лѣпо, не мѡй н'ѡкако! Нѣ, сладкѡши миѣ не прѡйм, сѡмо хл'ѡп;* и др.). Този факт е показателен за това, че източни черти се откриват и на запад.

Типологична специфика на западните български говори е наличието на твърда съгласна пред глаголните окончания за 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. сег. време, но обнародваните в BDA 2016 карти по въпроса недвусмислено показват, че разглежданият регион често представлява изключение (BDA 2016: 125, 126, 129, 130, 136, 139; Stoykov 1993: 144). Това с пълна сила се отнася и до говора на с. Речане, Призренско, където меки съгласни пред окончанието в сегашно време се срещат във всички лица и в двете числа (напр.: 1 л. ед. ч.: *Нѣ, тѹйка сум вѣч, стѡра сум и сѣд'а. Бѡйрам слѡв'а. А йѡ мѡжеши, па тѹ што вѡкаш нѣ мѡгу да ти прѡт'ам.*; 2 л. ед. ч.: *Хвѡла ти што си дѡшла ама нѣ си трѣбала ништа да дѡнѡс'аш. Кѡшл'аш, нѡй чѡй!... ѣво тѹ шѣчер, тѹр'ѡй! Влѣз'ѡй, ако ти лѡдно, ѡвде сѹм затвѡрила йѡ.*; 3 л. ед. ч.: *У бѹрек се стѡв'а* (слага). *Ооо па и ѡна тѹ ѡе ко рѡзмишл'а. Кѹп'а, бѡн'а се.*; 1 л. мн. ч.: *Не нѹ прѡиле рачѹна, нѣ, мѹ смо мосилмѡни, не бѡд'амѡ нѡкога, нѣ, не нѹ прѡиле шѣф. Али по йѣдан дан одмѡр'амѡ. Мѹ разговѡр'амѡ ѡвай.*; 2 л. мн. ч.: *А одмѡр'ате гѡре? Йѡ, мѣн'ате се* (разменяте се) *уз унѹй дрѹгѹй?;* 3 л. мн. ч.: *Че нѡпунет йѣно тѹй што йѣ и че ни прѡт'ам. Па плѡт'ам, жѣна кат че йде вѣчер че плѡти, мѹш че ѹгра. ... не сѣ мѣс'ат сѣг родѡтеле. Нѣѡа да ѡа вѡз'ат* у кѡла. *Нѣ знам, нѡма ни нѡс'ат и снѡа и сѹн оздѡла.*).

Нещо повече, в говора на с. Речане, Призренско в позиция пред окончанието за сегашно време на глагола във всички лица и в двете числа се регистрира наличието на силно смекчени съгласни дори и когато те се намират пред предна гласна: (напр.: 1 л. ед. ч.: *Че дѡд'емо да те ѹземо ка дѡд'еш. А си дѡма, а мѡгу да дѡд'ем код тѣб.* 2 л. ед. ч.: *... че ти нѡберем, кат дѡд'еш. Че дѡд'емо да те ѹземо ка дѡд'еш.*; 3 л. ед. ч.: *ѡна ако дѡе, че ме вѡд'и. И тѡман че дѡд'е. У Л'ѹбине мѡже да се прѡдѡж'е* (премине). и др.; 1 л. мн. ч.: *ѡ, дѡй да вѡд'имѡ! А че се вѡд'имѡ. Тѹ сѣди да йдем йѡ ѡтца да вѡд'им.*; 2 л. мн. ч.: *Не мѡжете да йд'ете* бѡлизѡ. 3 л. мн. ч.: *А не, ѡма кѡко не и дѡви прѡсѣта, па йдет и га*

ОЩЕ ЗА ПАЛАТАЛНОСТТА...

лòв'ет, ооо, има лòвци, кàко не, и *лòв'ет*. Койà домò але има, кòсе ливаде и онì са слìзат у гилòве (гьолове) и ùзет и нòсет, *вàд'ет* (вадят) и от тòва, че ùзет сòджук. И нèка ти кàжем дòлу у Албàнийа *вàд'ет* луди нàре... Не, и крàве да вèши у сèлото, ама тì ùдеш кàсно, има дòлу крàве, идèт да *нàс'ет*, чòбани има, свè има.). Както личи от приведените примери, в този случай става дума отново за съгласни от палаталния консонантен ред, който бе описан в цикъла статии, посветени на проблема (Garavalova 2020б).

В речанския говор редовно се среща и мека съгласна в позиция пред флексията на миналите времена, включително тези, чиято форма включва еловото причастие (напр.: *Òва од Мàхира чèрка кàшил'ала*. Видим, сàмо йдши йедàн пùт *прокàшил'ала*. Свè се л'ùл'ало. Гърло ùмало и òвде *бòл'ало* дòсти л'уди. Йùчера *одмар'але* (почивали). *Àко се опърл'ало* (изцапало) *млòго че го òкупе, нà че го òбуче пижамиче*. С'àг *остàр'ала* сум.), а при формите на миналите деятелни причастия палатално нередко се оказва и самото окончание -л, дори когато е в краесловие (напр.: *И йà сум пил' кàве*. Нèкой стар òтец *рèкол'*: да ùмаш, сине, у свàко сèло по йèна куча. *Рèкол'*: как да мòгу йà, бàбо, да нàпраим по йèна куча? Нè с'àг сìn кад (като) ни *пràвил'*. И йèзик *учил'* йèна гòдина у Призрен. Он ми *чèл'*. Пà йà, *отдèл'а* (отделя) и гу рукат дòктора. ... брàт ми *пràтил'* прèко йùчера (вчера) двè кùтии от кèстани дивли. Вàк'е а сте се *чùл'е* с фамìлия, кàко йе? Па *бил'* йе пò-стар, кат бил на телевизор. Змийа кòкошка н' òстал'а гì йе, òна дìрек у глава йа кл'ува.). Макар че, както личи от приведените примери, в речанския говор се срещат и случаи със затвърдяване на съгласната в разглежданата позиция (напр.: *Страцимìровци, сум йшел йà тàмо, пр'ва сùбота пòсле сèтний йùни ли бèше или йùли бèше отвàраа онì грàнице, прèврат на нàпре.*), те са значително по-редки. В този случай също се регистрират примери с поява на мека съгласна в позиция пред предна гласна, срв.: *Нè, оздрàв'ела ми й руката*. *Пурàснал'е*. Многобройните регистрирани случаи на наличие на мека съгласна пред глаголното окончание са категорично доказателство за това, че не става дума за изолирани и случайни употреби, а за типичност и функционалност на разглежданото явление в речанския говор.

В говора на с. Речане, Призренско не е регистрирана поява на мека съгласна в състава на отрицателната частица *не*, частица *да*, частиците за образуване на форма за бъдеще време или при кратката винителна форма на личното местоимение за 3 л. ед. ч. При бърз и непрецизиран изговор обаче вокалът в тези случаи често се изпуска от говорещия и тогава съгласната става мека (напр.: *Двè млàдите са се завòлили пак пòсле мўжа бил гудан* (сгоден) *за друкга, а нèга са ожèни за друкгом и пòсле хòде зàедно д' умрат*. *А тì вòлиш фурна йà д' идем да ти нàпраим? Дàвай, йà вòлим да ми дòйе чòек*,

да ми дѳдѳже чоѳк, кат **ч'** рѳчем айде на каве нѳкога дѳдѳжеш... Айде **ч'** идеш чакат те у бугарската тамо. Кажем уз мѳжу, **ж'** дѳдимо, збѳримо, она, вика, би се йавила. Змиѳа кѳкошка **н'** ѳстал'а гѳ йе, ѳна дѳрек у глава йа кл'ува. Руски **г'** има нѳкој дѳвѳ-трѳ дѳца у шкѳла што предѳвее; и др.).

Анализът на представения материал от с. Речане, Призренско дава основания за няколко извода:

1. В разглеждания говор се откриват някои типични източнобългарски черти, една от които е фактът, че неговата консонантната система се характеризира с наличието на мекостна корелация, т.е. че тя е от източнобългарски тип. Палатален консонант се открива:

1.1. В позиция пред застъпниците на старобългарската ятова гласна в случаите, когато вместо типичния за диалекта на с. Речане, Призренско, екав изговор, се появява широк рефлекс на разглеждания вокал;

1.2. Пред задна гласна;

1.3. И дори, в определени случаи, пред преден вокал.

2. Освен в посоченото фонетично обкръжение, появата на мека съгласна е често срещано явление и в редица фономорфологични позиции. Тя се открива:

2.1. На етимологично място в краесловието на имената;

2.2. В позиция пред окончанието при глаголите във всички лица в единствено и множествено число в сегашно време;

2.3. В позиция пред глаголното окончание в някои минали времена;

2.4. В състава на някои наставки и флексии.

Регистрирането на тези типично източнобългарски черти в речанския говор, който бележи западната граница на българското езиково землище, са ярко свидетелство за единството на българския диалектен континуум. Те могат да бъдат използвани и като аргумент в подкрепа на хипотезата за произхода на местното население от преселници от Източна България по време на гоненията на богомилите.

Библиография

Antonova-Vasileva 2021: Antonova-Vasileva, L. Rahovechkiyat ezik ili govorat na balgarite v Rahovets. Sofiya: „Prof. Marin Drinov“. 2021. [Антонова-Василева 2021: Антонова-

- Василева, Л. Раховечкият език или говорът на българите в Раховец. София: „Проф. Марин Дринов“. 2021.]
- Antonova-Vasileva 2018a*: Antonova-Vasileva, L., Zapazvaneto na balgarskite govori v Kosovo – perspektivi i problemi. – *Ezиков svyat*, 2 (16), 2018, 54-64. [*Антонова-Василева 2018a*: Антонова-Василева, Л., Запазването на българските говори в Косово – перспективи и проблеми. – *Езиков свят* 2 (16), 2018, 54-64.]
- Antonova-Vasileva 2018b*: Antonova-Vasileva, L. Ezikat na balgarite v Kosovo. – *Makedonski pregled* 41 (2018), 3, 93-102. [*Антонова-Василева 2018б*: Антонова-Василева, Л. Езикът на българите в Косово. – *Македонски преглед* 41 (2018), 3, 93-102.]
- Antonova-Vasileva 2013*: Antonova-Vasileva, L. Aktualni tendentsii v slavistikata – novite ezitsi, mikroezitsite i mikrofilologiite. – *Balgarski ezik* 60 (2013), Prilozhenie, 274-282. [*Антонова-Василева 2013*: Антонова-Василева, Л. Актуални тенденции в славистиката – новите езици, микроезиците и микрофилологиите. – *Български език* 60 (2013), Приложение, 274-282.]
- BDA 2016*: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. Ch IV. Morfologia*. M. Tetovska-Troeva (Otg. red.). Sofia: „Prof. M. Drinov“. 2016. [*BDA 2016*: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч IV. Морфология*. М. Тетовска-Троева (Отг. ред.). София: „Проф. М. Дринов“. 2016.]
- BDA 2001*: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. Ch I-III. Fonetika. Aktsentologia. Leksika*. IV. Kochev (Otg. red.). Sofia: „Trud“ 2001. [*БДА 2001*: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч I-III. Фонетика. Акцентология. Лексика*. Ив. Кочев (Отг. ред.), София: „Труд“, 2001.]
- Belich 1905*: Belich, A. Diyalekti Istochne i Juzhne Srbiye. Beograd: Drzhavna shtampariya Kralykvink. 1905. [*Белич 1905*: Белич, А. Дијалекти Источне и Јужне Србије. Београд: Државна штампарија Краљквинк. 1905.]
- Garavalova 2020a*: Garavalova, Il. Savremennata ezikova situatsia v oblastta Sredska Zhupa, R. Kosovo. – V: *Balgarskiyat ezik - istoricheski i savremenni aspekti*. (Sbornik v chest na 140 godini ot rozhdenieto na akad. Stefan Mladenov). L. Antonova-Vasileva (gl. red.). Sofia: „Prof. Marin Drinov“, 2020, 374-392. [*Гаравалова 2020a*: Гаравалова, Ил. Съвременната езикова ситуация в областта Средска Жупа, Р. Косово. – В: *Българският език - исторически и съвременни аспекти*. (Сборник в чест на 140 години от рождението на акад. Стефан Младенов). Л. Антонова-Василева (гл. ред.). София: „Проф. Марин Дринов“, 2020, 374-392.]
- Garavalova 2020b*: Garavalova, Il. Zastapnitsi na praslavyanskite sachetania *tj, *dj, *kt' i palatalizatsionni promeni na saglasnite t, d, k i g vav fonetichnata sistema na govora na selo Rechane, Prizrensko – novi dannii. – *Balgarski ezik*, 67 (2020), 4, 26-38. [*Гаравалова 2020б*: Гаравалова, Ил. Застъпници на праславянските съчетания *tj, *dj, *kt' и палатализационни промени на съгласните t, d, k и g във фонетичната система на говора на село Речане, Призренско – нови данни. – *Български език*, 67 (2020), 4, 26-38.]

- палатализационни промени на съгласните т, д, к и г във фонетичната система на говора на село Речане, Призренско – нови данни. – Български език, 67 (2020), 4, 26-38.]
- Garavalova 2015*: Garavalova, И., *Balgaristikata v Republika Kosovo*. – *Balgaristika*, 31, 2015, 53-64. [Гаравалова 2015: Гаравалова, Ил. Българистиката в Република Косово. – Българистика, 31, 2015, 53-64.]
- Kochev 2010*: Kochev, Ив. *Balgarska fonologia*. Sofia: „Aniko“. 2010. [Кочев 2010: Кочев, Ив., Българска фонология. София: „Анико“. 2010.]
- Kocheva-Lefedzhieva 2003*: Kocheva-Lefedzhieva, А. *Za balgarskia ezik v Kosovo (fonetichni osobenosti)*. – *Makedonski pregled*, 26 (2003), 4, 133-141. [Кочева-Лефеджиева 2003: Кочева-Лефеджиева, А. За българския език в Косово (фонетични особености). – Македонски преглед, 26 (2003), 4, 133-141.]
- Kanchov 1900*: Kanchov, В. *Makedonia. Etnografia i statistika*. Sofia: *Balgarsko knizhovno druzhestvo*. 1900. [Кънчов 1900: Кънчов, В., Македония. Етнография и статистика. София: Българско книжовно дружество. 1900.]
- Mirchev 1978*: Mirchev, К., *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*. Sofia: „Nauka i izkustvo“. 1978. [Мирчев 1978: Мирчев, К., Историческа граматика на българския език. София: „Наука и изкуство“. 1978.]
- Mladenovich 2005*: Mladenovich, Р., *Gramatichka osnova imenica sa nominativom mnozhine na -i (muzhi, sinovi, dedovi, pruchi, jarichi) u juzhnometohijskim i severnosharplaninskim govorima*. – *Juzhnoslovenski filolog*, 61 (2005), 145-177. [Младеновић 2005: Младеновић, Р., Граматичка основа именица са номинативом множине на -и (муџи, синови, дедови, пружџи, јарићџи) у јужнометохијским и северно шарпланинским говорима. – Јужнословенски филолог 61 (2005), 145-177.]
- Pashov 1994*: Pashov, П., *Prakticheska balgarska gramatika*. Sofia: „Prosveta“. 1994. [Пашов 1994: Пашов, П., Практическа българска граматика. София: „Просвета“. 1994.]
- Pavlovich 1939*: Pavlovich, М., *Govor Sretechke Zhupe*. – *Srpski dijalektoloski zbornik*. С. М. Tolstaya (red.). Кнј. VIII. Beograd: „Slovo“. 1939, 143-250. [Павловић 1939: Павловић, М. Говор Сретечке Жупе. – Српски дијалектолошки зборник. С. М. Толстая (ред.). Кн. VIII. Београд: „Слово“ 1939, 143-250.]
- Selishchev 1929*: Selishchev, А., М., *Polog i ego bolgarskoe naselenie. Istoricheskie, etnograficheskie i dijalektologicheskie ocherki Severozapadnoy Makedoniyi*. Sofia: *Makedonski nauchen institut*. 1929. [Селишчев 1929: Селишчев, А., М., Полог и его болгарское население. Исторические, этнографические и диалектологические очерки Северозападной Македонии. София: Македонски научен институт. 1929.]
- Stoykov 2002*: Stoykov, Ст. *Balgarska dialektologiya. Chetvarto fototipno izdanie*. Sofiya: *Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“*. 2002. [Стойков 2002: Стойков, Ст.,

ОЩЕ ЗА ПАЛАТАЛНОСТТА...

Българска диалектология. Четвърто фототипно издание. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. 2002.]

Stoykov 1993: Stoykov, St., Balgarska diyalektologiya. Sofia: „Prof. Marin Drinov“. 1993. [*Стойков 1993*: Стойков, Ст., Българска диалектология. София: „Проф. Марин Дринов“. 1993.]

Toncheva 2012: Toncheva, V., Nepoznatata Gora. Sofia: „Rod“. 2012. [*Тончева 2012*: Тончева, В., Непознатата Гора. София: „Род“. 2012.]

Tsonev 1981: Istorija na balgarskia ezik. Obshta chast. (Fototip na izdaniето ot 1940). B. Tsonev (red.). T. 1. Sofia: „Nauka i izkustvo“. 1981. [*Цонев 1981*: История на българския език. Обща част. (Фототип на от изданието от 1940). Б. Цонев (ред.). Т. 1. София: „Наука и изкуство“. 1981.]